

ÚTICÉLJA ISMERETLEN*

Mike Savage: The Return of Inequality. Social Change and the Weight of the Past. Harvard, 2021., 422 old., £ 28,95

Gurminder K. Bhambra – John Holmwood: Colonialism and Modern Social Theory. Polity, 2021., 257 old., £ 17,99

Thomas Piketty: A Brief History of Equality. Harvard, 2022., 272 old., £ 22,95

Az emberiség történetében alig száz évig – az 1870-es évek nagy változásaitól az 1970-es évek nagy változásaiig – tartott az a korszak, amikor az európaiak magabiztosan „modernnek” tartották magukat. Akkoriban szilárdult meg a bürokratikus nemzetállam mint a geopolitikai hatalom kiépítésének egyik összetevője és vált a jóléti államnak lényegi feladatává a társadalmi igazságosságra törekvés. A választójog folytonos kiterjesztésétől és az emberi jogok törvényes védelmétől a liberális demokrácia megvalósulását várták. A természet- és társadalomtudományos szakemberek, akik már alkalmazkodtak az új, diszciplináris differenciálódáshoz, tudásukat egy gazdagabb, egészségesebb, boldogabb társadalom kifejlesztésének szolgálatába állították. Az ipar a termelési lehetőségek folyamatos bővülésével számolt. A művészet, miután megszabadult a világ megfestésének vagy a politikai és vallási tekintélyek ünneplésének funkciójától, alternatív kifejezési formákkal próbálkozhatott.

The Return of Inequality című könyvében Mike Savage kiemeli, hogy a „modernség” a térhez és az időhöz való jellegzetes viszonyban is megmutatkozott, ami leginkább a nagy európai és amerikai városok utcáit róva volt érezhető. A modern társadalom állandó mozgásban volt egy immár nem működő múlt és az ugyan bizonyta-

lan, de rengeteg lehetőséget tartogató jövő között. Nem nagyon törődött a „premodernitással”, a „hagyományos világgal”, amelynek amúgy is vége szakadt. Ennek végzetes velejárója volt – mint Gurminder Bhambra és John Holmwood kifejti –, hogy ugyanígy tekintettek számos nem európai népre is mint felújításra vagy lecserélésre váró maradványokra.

Ez az 1870 körül kezdődő száz év volt a szociológia, a „modernitással” legintenzívebben foglalkozó diszciplína megszületésének és növekedésének kora. Karl Marx érett tudományos munkáit az 1860-as évek végétől 1883-ban bekövetkezett haláláig írta, míg a szociológiai kánon másik két óriása – Max Weber és Emile Durkheim – 1890 és 1920 között alkotta meg legfontosabb műveit. Mint Bhambra és Holmwood is jelzi, ez a kánon csak 1945 után rögzült, mégpedig Talcott Parsons amerikai szociológusnak köszönhetően, aki elére állt annak a törekvésnek, hogy a szociológiából megbízható tudományos diszciplínát teremtsenek. A háború utáni időszakban nagy erővel ismételték el újra a modernitás eredeti ígéreteit a kiterjesztett jóléti állam, valamint a gazdasági élet és a városi lét egyre átfogóbb tervezése formájában és a nemrégiben függetlenné vált államok fejlődő gazdaságukat tudatosan „modernizáló” kormányzati tevékenységében. A szociológia komoly segítséget nyújtott azoknak a kormányoknak, amelyek elköteleződtek a szegénység enyhítése és a társadalmi kohézió fenntartása mellett, és nem érték be a társadalmi bajok hagyományos (patrimonális, vallási vagy másképp irracionális), bevett megoldásaival.

Mi lett ebből a tervből? Számos elemzés készült újra meg újra az 1968 után bekövetkező többszörös – gazdasági, politikai és kulturális – válságról, amelybe többek közt beletartozott a kormányok képtelensége arra, hogy a lassuló termelési növekedés idején is biztosítsák mindenki anyagi helyzetének javulását; a félelem, hogy a jóléti államok ahány problémát megoldanak, annyi újabbat teremtenek; egy új politikai generáció színre lépése, amely a kulturális különbségeket fontosabbnak tartja a kollektív szükségleteknél; a

városi közösségeknek a várostervezők és a modern építészet végzetes hibájából fakadó hanyatlása; az ipari termelés folytatólagos kiszervezése külföldre; a gyanú, hogy a szakértők – különösen a pszichiátria területén – a hatalom megszállottjai. Lehet, hogy Thatcher és Reagan neoliberalizmusa nem tudott mit válaszolni mindezekre a problémákra, de legalább hajlandó volt úgy megnevezni őket, hogy azzal is a maga politikai hegemoniáját erősítse.

A szociológusok különféle válasszokkal álltak elő. Akik a legmélyebben elköteleződtek a diszciplína adott formája mellett, mint például Anthony Giddens, azt tekintették feladatuknak, hogy még kitartóbban dolgozzanak azért, hogy a szociológia számítsa a modern társadalmak elsődleges magyarázójának és kormányzásuk segítőjének. Másutt meg a francia teoretikusok ihletésére egyfajta posztmodern szociológia jött létre, amely gyanakvással szemlélte a szakértők mágikus képességét, hogy kivonják magukat saját felfedezéseikből. Miféle szerepet játszottak a statisztikusok a „társadalomnak” nevezett dolog megteremtésében, amelyről ők, mint állítják, oly sokat tudnak? Miféle hatalomra tettek szert az orvosok, amikor azt ígérték, visszaadják az emberek „egészségét”? Hogyan bírták szóra a tudósok a „természetet”, hogy az oly világosan fejezhesse ki magát a tudományos laboratóriumokban és közleményekben?

Ha elfogadjuk a fenti periodizációt, akkor már jó félszázada túl vagyunk a politikai modernizmus és kísérője, a szociológiai program fénykorán. Még ma is posztmodernnek lennénk? Tényleg még mindig 1968 következményeivel küszködünk? Kétségtelenül így tűnik, ha a kultúrharok legutóbbi kitörésével szembesülünk. Ugyanakkor persze a 2008. évi pénzügyi válság, a klímakatasztrófa fokozódó veszélye és egy világvárvány árnyékában is élünk. Ezek a fejlemények legalább is használhatatlanná teszik azt a terminológiát, amelyben a „társadalom” és a „nemzetállam” felcserélhető megnevezések. Cseppet sem látványosan, de a fejlemények egy újfajta szociológiai gondolkodás kialakulását ösztönözték, amely már nem tud mit

* ■ Destination Unknown. *London Review of Books*, 44 (2022), 11. szám, 2022. június 9.

kezdeni a modern, a premodern és a posztmodern fogalmával, s inkább abból a diszciplínából merít új felismeréseket és ihletet, amelyen kevésbé uralkodott el a modern társadalom fogalmi megragadásának igénye. Ez pedig a történelem.

Ma gyakran a történelem és a történészek töltik be azt a szerepet, amelyre egykor a szociológia és a szociológusok vágytak, hogy elbeszéljék és összefüggéseikbe illesszék a jelen konfliktusait. Az elmúlt évtized antirasszista mozgalmait, melyeknek csúcspontja a *Black Lives Matter* lett, a gyarmati történelem tudatosítására összpontosítottak, amibe beletartozik a rabszolgaság, a gyarmatbirodalom és a gyarmatosító telepések fontossága az európai kapitalizmus kibontakozásában. Ennek köszönhetően már nem lepődünk meg, ha a hírműsorok a National Trust (a történelmi és természeti örökséget gondozó szervezet) eredetét vagy Cecil Rhodes bűneit firtatják. Vagy vegyünk egy másik példát: miután Oroszország megtámadta Ukrajnát, az elemzések ismét a Szovjetunió összeomlására és az 1990-es évek gyakran katasztrofális politikai döntéseire összpontosítanak: a „sokkterápiára”, amely az amerikai közgazdasági gondolkodás akkoriban uralkodó tételeinek megfelelően az orosz nemzetgazdaság gyors privatizációját és liberalizációját tűzte célul és gazdasági összeomláshoz, valamint a várható életkornak – iparosodott nemzetállamban páratlan mértékű – csökkenéséhez vezetett. Végső haszonélvezői pedig Vlagyimir Putyin, akit a sértődött nacionalizmus térnyerése segített hatalomra és az oligarchák, a privatizált tőkejavak új birtokosai.

Ha a médiában arról folyik a vita, fasiszta-e Donald Trump, vagy sem, imperialista-e a Brexit, vagy sem, vagy hogy miképp érnek véget a világválságok, akkor a megkérdőjelezett szakértők többsége történész. Az angolul beszélő világ számára az a nyilvánosan megszólaló értelmiségi, aki a legátfogóbb szociológiai elemzésekkel szolgált a pénzügyi válságról, a járványról és kapcsolódásukról a klímapolitikához, nem is szociológus, hanem történész: Adam Tooze. Savage, Bhambra és Holmwood egyetért

abban, hogy a szociológia eleve olyan magasztos képet alkotott a modernitásról, ami visszatekintve már mélységesen provinciálisnak mutatkozik. Mi mindenre volna képes a szociológia, ha őszintebben ítélné meg a maga múltját?

A pénzügyi világválságról, ami eleinte izgalmas volt a baloldal számára, mert a kapitalista rendszer megtörésének lehetőségét villantotta fel, hamarosan kiderült, hogy pusztán a pénztőke puccsa, ami társadalmi és politikai hatalmának további terjeszkedését eredményezte. A rákövetkező években a nagy pénzügyi intézmények igyekeztek hatalmukba keríteni a gyengéket és egyre nehezebben lehetett figyelmen kívül hagyni a régesrég érvényesülő kulturális, nemzeti és faji egyenlőtlenségeket. Nem könnyű fenntartani a modern bizonytalanság, avagy a kapitalista dinamizmus elképzelését egy olyan gazdaságban, amelyikről érezni, hogy – a baloldali populisták, például Jeremy Corbyn szavaival – „tiszteességtelen”. Az a tudós, aki a legsikeresebben adott hangot ennek a méltatlankodásnak, Thomas Piketty közgazdász, akinek 2013-ban kiadott könyve, *A tőke a 21. században* (magyarul a Kossuth Kiadó jelentette meg 2015-ben) az adózás adatai és egyéb levéltári források felhasználásával bizonyította be, hogy a növekvő egyenlőtlenség legalább 200 éve a kapitalista társadalmak alapvető vonása. Ennek egyszerűen az az oka, hogy a vagyon nagyobb ütemben nő, mint a jövedelem: a tőkejavak birtoikosai gyorsabban gazdagodnak, mint azok, akik a munkaerejüket bocsátják áruba. Ezzel pedig olyan hibás körforgás jön létre, amely elkerülhetetlenül járadékos gazdasághoz vezet.

Az új „egyenlőtlenségi paradigma” megjelenését Savage 2011-re teszi, amikor Joseph Stiglitz, aztán pedig Piketty és kollégája, Emmanuel Saez úgy nyilatkozott, hogy „a legfelső 1 %” Amerika gazdasági és társadalmi problémáinak forrása. Ezután lendült fel a pénzügyi elitek, a járadékosok hatalma, a globális egyenlőtlenség és a vagyonkezelés tanulmányozása. Míg a szociológusok a XX. század nagyrésztében azon igyekeztek, hogy megértsék a szegénységet és a rétegződési struktúra egészében az

eltolódó osztályhatárok jelenségét, Piketty a dúsgazdag egyének kicsiny csoportját vizsgálta és azt a látszólag egyszerű kérdést tette fel: honnan van ennyi pénzük? Kiderült, hogy a pénz nagy része nem „megszolgált” keresmény, hanem örökölt vagy birtokból nyert járadék, ami hitelteleníti azt a modernista szólámat, hogy a kapitalizmus megszabadít bennünket a múlttól.

Ennek legalább két oka van. Először is az, hogy a vagyon még több vagyont fial, ami arra ösztönöz, hogy nézzünk vissza a múltba a vagyon eredetét keresve a mindenkori jelenek és múltak egymásutánjának hosszú láncolatában. Innen nézve a modern vagyon már nem független a régi vagyontól – ideértve mindenféle erőszakos, gyarmatosító és kisajátító tevékenységet, amelyből az eredt. Savage szerint van kapcsolat a főleg a vagyon, nem pedig a jövedelem tekintetében létrejött „egyenlőtlenségi paradigma” és az olyan mozgalmak között, mint amilyen a *Black Lives Matter* (Számít a feketék élete) vagy a *Rhodes Must Fall* (Tűnjön el Rhodes emlékműve), amelyek a történelmi igazságtalanságokat akarják orvosolni. Az orosz oligarchákra vetülő reflektorfény Ukrajna megtámadása óta ugyancsak az egyenlőtlenségi paradigma megmutatkozása, mert a jelenlegi igazságtalanságok (hogy azt ne mondjuk, humanitárius katasztrófák) és az 1990-es évekre visszanyúló politikai-gazdasági manőverek közti kapcsolatokat világítja meg. Eközben a családi öröklésnek mint a vagyoni egyenlőtlenség átvitelének a visszatérése, avagy újrafelfedezése kétségbe vonja a kapitalizmus színlelt liberalizmusát és dinamizmusát – talán mégsem képvisel olyan határozott szakítást a hagyományos társadalmakkal, mint a szociológusok egykor vélték. Az öröklés megóvja a múltbeli egyenlőtlenségeket a politikai beavatkozástól. Folyamat – mondja Savage – melyben „azok, akik sikerrel jártak bármely sajátos téren, előnyüket »tárgyasított« formára hozzák, ami így már tárolható, átadható, eladható és átöröközhető.” Az örökölt vagyon befolyása nemcsak a meritokráciának mond ellent, de egészében a modern élet eszményének is.

Másodszor Piketty az „1 %” gazdasági részesedésének nyomon követésével feltárt egy aggasztó történelmi trendet: több országban, köztük az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban, az egyenlőtlenség már olyan mérvű, mint utoljára az első világháború idején volt. Savage átveszi Pikettytől azt a grafikont, egy U-görbét, amely a legnagyobb jövedelmeknek a részesedését mutatja az Egyesült Államokban a XX. század folyamán. A jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenség a legtöbb nyugati nemzetgazdaságban jelentősen csökkent 1914 és 1945 között, majd nagyjából stagnált harminc évig, hogy azután ismét növekedésnek induljon az 1970-es évek végén. Ennek sok oka van, köztük a háborúk és a legmagasabb marginális adókulcsok, de itt Savage-nek igazán annak bemutatása a fontos, hogy mennyire összezavarja ez a bizonyos U-görbe a haladásról és a modernitásról alkotott felfogásunkat. Mit kezdjünk azzal, hogy bizonyos vonatkozásokban tanúi lettünk az Edward-kori gazdaság felújításának? A háború utáni szociológia abban az időszakban vert gyökeret, amikor a társadalmak még elmondhatták, hogy útban vannak a régítől az új felé. „Piketty munkájának mélyreható befolyása arra ösztönöz, hogy vizsgáljuk meg, vajon a XXI. században visszahúzódik-e ez a modernitásfelfogás, hogy átadja helyét a visszatérés ciklikus folyamatának, amelyben egyre nagyobb a múlt súlya.” Ha a XX. század – s különösen a második világháborút követő viszonylag egalitárius harminc év – csak egy rövid felvillanás volt, akkor a modernitással kapcsolatban még sok minden megdőlt, amit a szociológia magától értetődőnek tartott. Piketty jelenleg azon fáradozik, hogy életet lehessen abba az egalitárius politikai programba, amely a felvilágosodás idején jelent meg először, de 1980-ban elakadt. Az egyenlőségről szóló, új könyvében (*A Brief History of Equality*) felvázolja a demokratikus szocialista reformokat – az adózás, a tulajdonjogok, a területi irányítás, a nemzetközi szabályozás és még sok egyéb terén – amelyek megfordíthatnák a jelenlegi trendeket. Am legreménykedőbb pillanataiban is el kell

ismernie, hogy a vagyonok (és esetleg a jövedelmek) koncentrációja szívesen ellenáll a korlátozására irányuló politikai törekvéseknek.

Az új egyenlőtlenségi paradigmával a háta mögött Savage azt javasolja, hogy a szociológusok gondolják át némely alapvető feltevésüket, köztük az idő és a tér természetével kapcsolatosakat. Szemben a kronológia modernista eszméjével, amely folytonosan kiszakítja a hagyományból és egy ismeretlen világba veti bele az egyéneket és a társadalmakat, a vagyoni egyenlőtlenség helytálló megítélése arra kényszerít bennünket, hogy az időt a „tartam” értelmében gondoljuk át. Nem pusztán a vagyont öröklí meg a következő nemzedék, hanem a költségeket és a kockázatok is. A megmaradó egyenlőtlenség történelmi igazságtalansága olyannyira árnyékot vet a jelenre, hogy a mai válságok – a klíma összeomlása, a világlárvány – nem hirtelen, előre nem látott kitöréseknek, hanem elődeink hagyatékának tekinthetők. A történelem nem „vihar”, ahogyan Walter Benjamin látta, mint inkább a vetés és aratás örök folyamata. Ilyen körülmények között a liberális demokrácia tekintélye megőrzéséért küzd, mert a választásokat már nem tekintjük lehetséges fordulópontnak, hanem pusztán megállóknak a történelmi hosszú tartamban (*longue durée*).

Az elmúlt évtized egyenlőtlenségi paradigmája megrendítette a nemzetállamnak mint – jobb híján – a gazdaság és a társadalom alapegységének a státuszát. Minél többet tudunk meg az oligarchák és a járadékosok hatalmáról, annál világosabban ismerjük fel az offshore vagyonok, a merkantilista városállamok és az elit nemzetközi hálózatainak fontosságát. A nemzetállamot nem a globalizáció mosta el, ahogy ezen örökösen rémülődtek az 1990-es években, hanem elmerült a transznacionális tőkeáramlásokban és az elit hatalmi hálózataiban. A gazdagság geopolitikája ma nem a nemzetállamok és a globalizáció fogalmaiban írható le, hanem a világvárosoknak a perifériák feletti uralmaként, még nyersebben imperializmusként. A nemzetközi egyenlőtlenséget elemző tanulmányaiban Branko Milanović új megvilágításban

látta az óriási kiterjedésű és sokféle nép lakta, birodalmaknak is tekinthető államoknak – Kínának, Oroszországnak, Indiának és az Egyesült Államoknak – a lakosságát. Mindeközben a világváros elveszti modernista vonzerejét, amint átalakul a járadék-kiszájtítás és a dúsgazdagok öngentősítése terévé. Ezek a városok – írja Savage – „kiszámíthatók, rendezettek, jövedelmezők s egyben a magas szintű rendőrségi szabályozás és felügyelet” terei.

A társadalomtudományok és a bölcsészet közti szokványosan emlegetett különbségek egyike szerint a bölcsészet ember alkotta termékeket (regényeket, iratokat, leveleket, politikai értekezéseket) tanulmányoz, a társadalomtudomány pedig az emberekre vonatkozó új empirikus tényeket állít elő különféle kvantitatív és kvalitatív módszerekkel. Mint Savage megjegyzi, Piketty munkái áthidalják ezt a távolságot, és nemcsak azzal, hogy Austent és Balzacot is szerepelteti közgazdasági elemzéseiben. Mivel levéltárakból meríti anyagát a szokásos felmérések vagy a jóváhagyott egyenlőtlenségi mérőeszközök (pl. a Gini-együttható) helyett, Piketty újszerűen mutatja be az egyenlőtlenség problémáját, a történeti elbeszélés és magyarázat új formáit teremti meg, amelyek keresztülmetszik a diszciplínákat és elméleti kereteket.

A társadalom- és a humán tudományok megkülönböztetésének elhomályosítása olyan sajátosság, amelyben a XXI. századi világot átalakító tudás-termelési technológiák is osztoznak. A „big data” tudománya, amit a digitális platformok hatalmas felületei kapacitása tett lehetővé, egybeesik az egyenlőtlenségi paradigma uralmával, és nem a társadalomtudományokban dolgozó szakemberek által előállított adatokat elemez, hanem – akárcsak Piketty az adózási dokumentumokat – olyan adatokat, amelyeket hosszú időn át pusztán archiválni volt szokás. Az adatokhoz igazodó társadalom egyik mélységes igazságtalansága, hogy a múltbeli egyenlőtlenségeket a jövőre is rávetíti: például jól bizonyítható, hogy az algoritmusok reprodukálják a meglévő faji előítéleteket. Másrészt a digitális képi, video- és szöveges dokumentumoknak a XXI.

században hozzáférhetővé vált óriási digitális archívumai a politikai kritika és mozgósítás eszközeként bocsátják rendelkezésünkre a múltat. A digitalizált képek, a mémek és a vizuálisan lenyűgöző grafikonok politikai és kulturális szerephez jutnak mint a társadalmi mozgalmak koordinálói és a kollektív önkifejezés segédeszközei. Mindenütt történeti archívumokba ütközünk. Mindenesetre – és ellentétesen a technológiai innovációk modernista látomásával – a digitális forradalom éppenséggel nemhogy felszabadított volna a történelem alól, hanem még szorosabban hozzáláncolt bennünket.

Az egyenlőtlenségi paradigma hirtelen kitérítette az empirikus kutatás földrajzi és történeti területét, ami segített belátnunk, mennyire rövid és lokális érvényű volt az európai és amerikai projekt a háború után. Az volt az elgondolás, hogy a nemzetállam – ami akkoriban a legfejlettebb geopolitikai formának tűnt – képes a szociális bajok enyhítésére és a nemzetközi gazdaság rendjének kikényszerítésére. Ma viszont, írja Savage, „helyesebb a nemzetállamot nem úgy felfogni, mintha megteremtette volna a kormányzás szilárd és tartós módját, talán csak egy rövidéletű átmenetet képvisel »a bevett birodalmi ügymenet« újrafelvételéig.” Ám a XX. század közepének történelmi körülményei mégsem indokolják, miért ragadt le a szociológia a nemzetállamnál s mellőzte a birodalmat. Bhambra és Holmwood épp azt hangsúlyozza, hogy a szociológia születése a XIX. század végén egybeesett az európai imperializmus csúcspontjával, és a megelőző 300 év több mint elegendő bizonyítékkal szolgált arra, hogy az európai modernitás az erőszakos, kisajátító gyarmati gazdasággal egyidős, Marx, Durkheim, Weber és társaik mégsem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget a gyarmatosítás szerepének a modern világ létrejöttében.

Bhambra és Holmwood ezt a szemellenzősséget visszavezeti a liberális politikai gondolkodás XVII. századi gyökereihez és a modern nemzetállam megszületéséhez a vesztfáliai békét (1648) követően. A liberalizmus lényeges támaszai – az egyértelmű területi határokkal és autonóm kereskedel-

mi gazdasággal rendelkező szuverén állam – kényelmes fikciót kínáltak a gyarmati valóság leplezésére. A vesztfáliai állam fogalmával kapcsolatban – amely állam Weber későbbi definíciója szerint a maga határain belül „a legitim erőszakalkalmazás monopóliumát” birtokolja – kétségtelen ténynek számított, hogy a szuverén hatalom szépen meghúzza magát a kijelölt nemzeti területeken. A kereskedelmi szféráról alkotott optimista elgondolás eközben a békés, racionális és jómódú társadalom felé vezető út képét festette fel, amely maga mögött hagyta a múlt erőszakos és törvényt nem ismerő korszakait. Az igazság pedig az volt, hogy a szuverén és a kapitalista hatalom szövetségét fogták munkára – a gyarmatosított népek kirablására – az engedélyezett gazdasági szervezetek (a Kelet-Indiai Társaság, a Virginiai Társaság, a Királyi Afrikai Társaság stb.). Ellentétben azzal, amit Hobbes és a hasonló liberálisok hangoztattak, a kereskedelem nem szorította ki fokozatosan a barbár, gyilkos gazdasági tevékenységeket, hanem éppenséggel velük együtt növekedett. Annak felidézése, hogy a gyarmatosítás nagyon gyakran a „gazdasági intézmények” közvetítésével megvalósított távolságtartó ügyletekből állt, alátámasztja Savage érvelését, hogy nem is a nemzetállam, hanem a birodalom a kapitalizmus tipikus területi formája.

A XVII–XVIII. századi liberálisok történelemszemlélete azóta is torzíja a modernitás uralkodó értelmezéseit. Ők azt feltételezték, hogy a társadalmak bizonyos „stádiumokon” áthaladva fejlődnek és a liberális kapitalizmus maga a végső, vagy legalábbis a legfejlettebb stádium, amiből következik, hogy Európa és Észak-Amerika európai telepesei gyarmatosította területei egyszerűen már előrébb járnak ezen a történeti úton. Ne Európát hibáztassuk a pusztításért, hanem a történelmet. Bhambra és Holmwood kimutatja, hogy még Marx is ezt a stádiumelméletet vallotta. Kíméletlenül bírálta ugyan a gyarmatosítást és a rabszolgaságot, de csekélyebb történelmi jelentőségét tulajdonított neki, mint saját korában a „szabad” munkaerő kapitalista kizsákmányolásának Manchesterben. A fiata-

labb, romantikusabb Marx még több kíváncsisággal kutatta, milyen sokféle módon lehet a munkásokat kifosztani (beleértve a lopást, az erőszakot és a rabszolgaságot), viszont amikor a kapitalizmus tudományos kritikájának megalkotására törekedett, figyelme leszállt az ipari termelés terepére. Az iparosodott városban csinálják a történelmet, mindenütt másutt csak utolérésére igyekeznek. Igen, a kapitalizmus egyenlőtlenségen és kizsákmányoláson alapul, de csak egyetlen válfajának van valóságos történelmi és politikai potenciálja: a burzsoázia és a proletariátus közti, a munkaerőpiacokon megvívott konfliktusnak. Az elnyomás idejétmúlt faji, nemi és gyarmati rendszerei úgyszólván felbomlanak a kapitalizmus fejlődése során. Pikettynek becsületére válik, hogy az egyenlőség történetéről szóló könyve középpontjában a kisajátításnak ezek a formái állnak, és azt hangsúlyozza, hogy a kapitalizmus hosszú történetében szinte a legutóbbi időkig fennállt az erőszakos kolonializmus. Lassú kimúlása örömdetes, ám öröksége még velünk van.

A modern szociológia három alapító atya közül Weber áll a legrosszabbul Bhambra és Holmwood beszámolója szerint. Felsorolják nacionalista vonzalmá bizonyítékait, köztük azokat a megjegyzéseit, amelyek arról szólnak, hogy a németeknek ugyanannyi gyarmat jár, mint a franciáknak vagy a briteknek, és Európa keleti felén további területekre van szükségük. Azon elmélkednek, jót tett-e Weber hírnevének korai halála 1920-ban (1933-ban 69 éves lett volna). Weber rövidlátásánál fogva, ami később a politikai szociológia sajátja is lett, a vesztfáliai nemzetállamra összpontosította minden figyelmét, miközben az európai államok az egész földkerekségre kiterjesztették katonai és gazdasági hatalmukat. Nem mintha egyáltalán nem foglalkozott volna az imperializmussal (beleértve Németország rövidéletű birodalmát), de úgy fogta fel, mint az európai államok politikai és gazdasági érdekérvényesítésének igazolható mellékhatását. Mint ahogy a kapitalizmus gyökereit is kizárólag az európai kultúrán és valláson belül kereste – ismétcsak elhomályosítva a gyar-

matosítás és a rabszolgaság hozzájárulását a kapitalizmus kialakulásához. Durkheim pedig – akinek Bhambra és Holmwood a javára írja, hogy kikerülte a „stádiumelmélet” csapdáját – egyetlen szót se vesztegetett a francia imperializmusra, amely épp akkoriban ért a csúcspontjára, amikor ő a leg híresebb műveit írta. Ez a hallgatás rányomta bélyegét a szociológia tudományára.

Akik első kézből ismerték meg az amerikai társadalmat, már nem tudták ilyen könnyedén félresöpörni az erőszakot és a faji kérdést. Bhambra és Holmwood Tocqueville-nak a XIX. század elején keletkezett írásai-ban keresik a rasszista kapitalizmus és kolonializmus elméletének csíráit, és azt találják, hogy Tocqueville valamennyire tudatában volt annak, milyen veszélyt rejt a fajokat elválasztó szakadék az amerikai demokrácia jövőjére nézve. Tocqueville bírálta a rabszolgaságot, de ugyanakkor – bizonyos megszorításokkal – rajongott azért az egalitárius politikai modellért, amellyel az Újvilágban találkozott. Alig foglalkoztatta Algéria francia gyarmatosítása – ami épp az ő korában zajlott –, és kimondatlanul is elítélte Haiti forradalmát, szembeállítva azzal, ahogyan a brit kormány békésen eltörölte a rabszolgaságot. Végig az aggasztotta, hogy a rabszolgaság eltörlése és következményei mennyit árthatnak a rabszolgatartóknak és az általuk megteremtett fiatal demokráciáknak. Így azután W.E.B. Du Bois volt az, aki először tudta elméletileg helytállóan leírni, milyen szerepet játszott a faji kérdés, a rabszolgaság és a gyarmatosítás a modern világ kifermálódásában. Csakhogy Du Bois tudós kollégái a XIX. század végén nem éppen erre az üzenetre vágytak. Bhambra és Holmwood megkockáztatják azt a feltételezést, hogy ha nem lett volna a tudományos világ rasszista és Du Bois elemzése nem váltott volna ki akkora feszengést, akkor őt ugyanúgy a szociológiai kánon egyik pillérének tartanánk, mint a három fehér európai keresztapát. Meggyőződésük, hogy Du Bois munkája a feketékről (*The Philadelphia Negro*, University of Pennsylvania Press, 1899) ugyanolyan megbecsülést érdemel, mint amivel az 1920-as

években a Chicagói Iskolát elárasztották a városi etnográfia úttörő teljesítményeiért.

A történeti szociológusok és a marxisták esetleg berzenkedve fogadják azt az állítást, hogy nem tanultak eléggé a történelemből; Weber hívei nyilván felhívnák a figyelmet felbecsülhetetlen értékű gazdaságtörténeti munkáira. Ám Savage, Bhambra és Holmwood épp erről beszél: gyakran éppen azok, aki a legjobban elmélyedtek a modernitás történelmének feldolgozásában, érdeklődnek a legkevésbé mindaz iránt, ami kívül esik tárgyük kijelölt határain. „A modern társadalomelmélet mint történetileg kialakult vállalkozás egyik paradoxona – állapítja meg Bhambra és Holmwood –, hogy mintha egyáltalán nem hatnának rá a historiográfiai feldolgozások, a Nyugat felemelkedésének olyan, viszonylag állandó szemléletére támaszkodik, amivel összekapcsolódik a demokrácia, az ipar és a tudomány kialakulása.” Bebizonyosodik, hogy az az állítás, hogy a modern társadalmak mindig valamilyen nagy változás küszöbén állnak, amely majd megszabadítja őket a múlttól, maga is egy múltbeli örökség, amely egy meghatározott korban és helyen jött létre, és máig korlátozza a kronológiai képzeletünket. Savage szerint Piketty meghökkentő teljesítménye épp az, hogy az idő megjelenítését egyszerű fluktuációkra és trendekre korlátozza, amelyek azután kibővíthetők további politikai és gazdasági magyarázatokkal. Ez az elméleti „naivitás” teszi lehetővé a szociológiai vállalkozás újratekintését.

A tárgyalat szerzők szerint ennek a törekvésnek egyik döntő eleme a leszámolás a „birodalmi modernitással” (Savage terminusa), amelynek fogalma hosszú távon sokkal nagyobb magyarázóerővel rendelkezik, mint a „szuverén nemzetállamé”. Visszafogottabban kell használni a „kockázatot”, a „bizonytalanságot”, a „válság” kategóriáját és a többi hasonló fogalmat, amelyek a történelem modernista felfogását megjelenítik: mintha a történelem egy elszabadult vonat volna, amely kiindulópontjától elszakadva vágat ismeretlen célja felé. Innen nézve, a katasztrófák bekövetkezése véletlenszerű, bizonyos fokig

bebiztosíthatjuk magunkat ellenük, de előfordulásuk sem nem szavatolható, sem nem kiküszöbölhető. Kezére játszik ez a történet mindazoknak, akiknek dolga, hogy megkíméljenek bennünket a pénzügyi összeomlásoktól, a környezet felborulásától és a közegészségügyi vészhelyzetektől. Ám mi van akkor, ha – Savage szavaival – „megjósolható hosszútávú folyamatok hajtanak bennünket, amelyek többségét letagadtuk vagy figyelmen kívül hagytuk az újdonságok utánni mámoros hajszában”? Végül is a klímakatasztrófa vagy az előregedő népesség költségvetési következményei nagyjából menetrend szerint bekövetkező fejlemények, amelyeket az elkerülhetetlenség és a visszafordíthatatlanság rémisztő tudata kísér. A hosszú távú jövő előreláthatóságát elfogadni egyet jelent azzal, hogy a szociológiától egy másféle fogalmi keret kialakítását várjuk, amelyben a hagyatékok, örökségek és felelőségek állnak a középpontban. Nem azt várjuk el, hogy például a pénzügyi válságra befektetői észjárással reagáljon, aki a meglévő modelleket úgy csúri-csavarja, hogy legközelebb már nyerjen rajta, mert úgy is válaszolhatunk, mint egy történész vagy egy repülőbaleset kivizsgálója, hogy átfésüljük a roncsokat az esemény oksági láncá után kutatva.

Ez már felveti a vétkesség és bűnösség kellemetlen kérdéseit. A felszólítás a tanmenetek, a kánonok és az örökségvédő intézmények „dekolonizálására” (aminek Bhambra és Holmwood is hangot ad) kivétel nélkül beleütközik mindazok ellenállásába, akik tudatosan vagy sem, attól tartanak, hogy megsemmisítik és megbüntetik őket vagy legalábbis felszólítják, hogy mindenféle dolgot teljesítsenek a „diverzitás” ügyének érdekében. A küszöbön álló klímakatasztrófa kétszáz év iparosításának anyagi következménye, de ezen túl az elmúlt harminc év politikája kudarc sorozatának is, mert képtelen volt megfelelően válaszolni a kialakult tudományos konszenzusra.

„Akárhonnan nézzük változó klímánkat, mindenütt az idő múlásának szorításában találjuk magunkat” – írta Andreas Malm *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the*

Roots of Global Warming. Verso, London, 2016.) Ennek eredménye kollektív depresszió is lehet, amikor a múlt súlya agyonnyomja cselekvőképességünket. Ám a történelemnek hosszú távú „tartamként” való szemlélete nem követeli meg, hogy magunkat ostorozzuk a múlt bűneiért – Bhambra és Holmwood pedig egészen biztosan nem ezt követeli a szociológiától. Reménykedjünk, hogy múlt, jelen és jövő viszonyának – amit a szakpolitikusok „ütfüggőségnek” neveznek – empirikusan érzékenyebb megértése segítségünkre lesz, hogy elfogadjuk egy részét az eljövendő társadalmakért való óriási felelősségnek. „Akik ma születnek, azok egyénileg nem felelősek ezért a terhes örökségért, viszont mindannyiunk felelőssége – írja Piketty itt tárgyalt könyvében –, hogy számolunk-e vele, vagy figyelmen kívül hagyjuk akkor, amikor a világgazdasági rendszert, igazságtalanságát és a változás szükségességét elemezzük.” Világossá teszi, hogy valamit kezdenünk kell a gyarmatosítás bűnével, részben gazdasági jóvátétel formájában, már csak azért is, mert a birodalom és a rabszolgaság pénzügyi haszna tovább halmozódik.

Ennek a szociológiai ortodoxiához intézett kihívásnak további jelentőséget kölcsönöz az ökológiai összeomlás kontextusa. A klímapolitika nehézsége nem pusztán a probléma globális természetéből fakad, hanem abból, ahogyan összefüggésbe hozza a technológia és a hatalom hipermodern központjait a távoli gleccserekkel, erdőkkel, óceánokkal és tundrával. Rácáfolva a szociológiai és a marxista ortodoxiára, a jövőt alakító kizsákmányolás módozatai nem korlátozódnak a városokra, a nemzetállamokra vagy speciális piacokra, hanem kiterjednek javak elpusztítására vagy kisajátítására is, továbbá a társadalomelméletben és a politikai gazdaságtanban feláldozhatóként kezelt emberek kizsákmányolására. A kapitalizmus és a modernitás átfogóbb felfogására van szükség, különösen annak belátására, hogy a gyarmatosító erőszak és rablás nem periferiális vagy esetleges, hanem integrális része a kapitalizmusnak és a modernitásnak. Jason Moore például

amellett érvelt, hogy 1492 – Kolumbusz amerikai partraszállásának az éve, amikor kezdetét vett az európai erőszak és az erőforrásokat kiaknázó felhalmozás – a kapitalista modernitás eredetének éve, nem pedig 1648 vagy 1789, mint a liberális eszmény szerint. *A New York Times* által elindított *1619 Project* elnevezésű program pedig egy újabb szempontot vetett fel akkor, amikor 1619-et, az első afrikai rabszolgák megérkezésének évét állította az Egyesült Államok történetének középpontjába.

A történeti tudat ilyenén változásának egyik politikai hatása, hogy a múlt ránk nehezedő súlyától való megszabadulást gyakran a „megvadásztatás” fogalmával írják körül. Ami kifejezett pénzügyi jelentést is ölt, amikor az aktivisták azt követelik, hogy a nyugdíjalapok és a vagyonkezelők szabaduljanak meg azon részvényektől, amelyek a fosszilis üzemanyagok használatát és egyéb pusztító formákat fenntartó tőkét gyarapítják. A tőkekivonás egyik következménye a „meg nem térülő eszközök” megszorodása lehet – mármint az olyan befektetéseké, amelyeket, miután már nem termelnek hozamot, nullára leírnak, hogy a tőkét másutt lehessen befektetni. A rendőrség finanszírozásának megkurtítását követelők például igyekeznek általában tudatosítani, mennyi tőkét vontak el a lehetséges alternatív beruházások elől, például a gyermekjóléti intézményektől és az iskoláktól. A nemrégiben Oroszországot sújtó rendkívüli gazdasági és kulturális szankciók hatalmas tőkekivonást eredményeztek számtalan területen a pénzügyi portfólióktól a sportig. A szobordöntések is felfoghatók egyfajta szimbolikus tőkekivonásként a múltból, hogy ne árnyékolja be a jövőt. Bhambra és Holmwood fenntartásaikat hangoztatják a „tudományos befektetések kapitalizmusának” modelljét illetően, amelyben a kánont kezelik úgy, mint megvédhető vagy kikezdhető rögzített vagyoneszközök összességét. A dekolonizáció számukra „nem szükségképp kivonás, inkább befektetés valami másba”. Azzal azért egyetértenek, hogy „a kánon kétségbe vonása e tőkék értékét veszélyezteti s ezért ellenállásba ütközik”. Kritikájukból adódik a

követelés, hogy *némileg* módosuljon a háború utáni szociológia alapító atyáira összpontosító olvasmányjegyzék. A cél nem az, hogy a modernitás nagy teoretikusai teljesen a pálya szélére szoruljanak, hanem hogy gyengüljön a jövőt fojtogató hatásuk.

WILLIAM DAVIES

Wessely Anna fordítása

A MORÁLIS NYELV

**JESSICA SWOBODA FELHÍVTA
TERRY EAGLETONT**

The Point (<https://thepointmag.com/magazine/>, 2022. május 3.)

Eagleton marxista irodalomkritikus, aki csak a London Review of Books-nak 80 esszét írt, több mint 50 könyve jelent meg¹ – további négy is már a sütőben. Az irodalomelméletbe bevezető munkája igazi könyvsiker, amelyből már több mint 750 000 példány kelt el. Nem csoda, hogy az Independent így jellemzi: „F. R. Leavis óta Nagy-Britannia legnagyobb hatású tudós kritikusa”. Beszélgetésünk is azt bizonyította, hogy számos munkájának közös kérdése: Mi az irodalom értelme?

Jessica Swoboda: 2013-ban a *Luminary* készített Önnel interjút, akkor arról faggatták, mi a társadalmi és gazdasági eseményekről szóló kritika feladata. Hasonló kérdéssel kezdem: Mi az irodalomkritika célja?

Terry Eagleton: Azt hiszem, egy materialista sosem feledkezhet meg arról, hogy az irodalomkritika nincs minden jelentőség híján, de nem is olyan rettenetesen fontos. Az eszmék nem mentenek meg, sőt gyökereken át sem formálnak bennünket. Ha pedig a kritika efféle szinten tevékeny, akkor az ereje nagyon csekély.

Azt hiszem, az irodalomkritikának nem kellene politikai illúziókat táplálnia önmagáról. Amikor a baloldali

¹ ■ Magyarul egy jelent meg Szili József fordításában: *A fenomenológiától a pszichozinálízisig*. Helikon, Bp., 2000.

nak az 1970-es évek elején nagyon jól ment, illúziókba ringatta magát az irodalomkritika átformáló hatalmával kapcsolatban. Csakhogy az irodalomkritikusok mint irodalomkritikusok nem igazán politikus lények. Természetesen lehetnek politikus lények is, de ha veszünk, mondjuk, egy szakszervezeti tisztségviselőt, az egyszerűen a hivatásánál fogva politikus. Az irodalomkritikusoknak e téren viszont csak szerény szerepe lehet.

Lehet erre azt mondani, hogy az irodalomkritikusok bizonyos értelemben a nyelv őrei – ami eléggé konzervatív megfogalmazás. Létező hagyomány, amelyet Edward Said, Susan Sontag és Raymond Williams is képviselt, akik elsősorban nem is kritikusok, hanem moralisták voltak. Némileg cinikus napjainkban a „moralista” szó meglehetősen rosszul cseng, de engem érdekel az a fajta – Williams *Culture and Society* című könyvétől² eredő – diskurzus, amely szűkebb értelemben véve nem igazán irodalmi, vagy technikailag filozófiai, mégis olyan nyelven szól, amelyen alapvető kérdéseket tehetünk fel. Morális nyelvnek is nevezhetjük ezt a nyelvet, amelyen ma megfogalmazódnak az egykor a hagyományos filozófiában és teológiában tárgyalt kérdések. Azok, akik újabban ezen a nyelven beszéltek róluk, méghozzá igen ékesszólón és hatásosan, többnyire az irodalomkritika terepén iskoláztak.

Hamarosan megjelenő könyvem³ az irodalomkritika cambridge-i iskolájával, a kritika forradalmáraival (I. A. Richards, F. R. Leavis, William Empson, Raymond Williams) foglalkozik és bebizonyítja, milyen mélyen összekapcsolódik a nyelv olcsósodása a kultúra egészének olcsóbbá válásával. Williams előtt ebben az összefüggésben az emberek vonakodtak a kapitalizmus szót használni, inkább kommunizmusról vagy hasonlóról beszéltek. Ám szerintem pontosan itt van az egyik politikai kapcsolat az irodalomkritika, a kultúra és a tágabb társadalom között, ami nemcsak a mi korunk sajátja. Ezt a hagyományt a Cambridge-i Egyetemen teremtették meg s ma az a veszély fenyeget, hogy teljesen feledésbe merül.

JS: Megtörténhet-e akár a következő évtizedben is, amit szeretne, hogy ez a hagyomány megújuljon az irodalomtudományban?

TE: Teljesen meg kellene újítani ahhoz, hogy a mai, nagyon más történelmi időknek megfeleljen. Viszont a szigorú elemzésnek számunkra is ugyanolyan fontosnak kell lennie.

JS: Öntől csak a *London Review of Books* 80 esszét jelentetett meg. Miben látja az ilyen típusú fórumok értékét?

TE: Újabban írok egy *Unherd* nevű honlapnak is, noha fogalmam sincs erről a technológiáról – még egy e-mailt sem küldtem soha. Jó, ha a magamfajta embereket kiállítják a vásártérre, hogy mások odajöjjenek és megbökhessenek, hogy lássák, igazi vagyok-e.

Nekem tetszik, amikor megmondják, hogy péntekre írok 3000 szóban a káosz eszméjéről. A tudósok ilyesmibe rendszerint belesápadnak. Többségük péntekre még a székéből sem áll fel! Én azért szeretek az ilyesfajta fórumoknak írni, mert ezáltal az ember egy nagyobb csoporthoz tartozik és az írásával a szolgálatukra áll, amelynek így funkciója lesz. Ez is egy módja annak, hogy az irodalomkritika révén bekerüljön a nyilvánosságba. Elcsépett frázis, hogy „a hatalom szemébe vágja az igazságot” – Noam Chomsky nem véletlenül figyelmeztet, hogy a hatalom az igazságot úgyis tudja. Ne legyünk annyira jóindulatúak, hogy azt képzeljük, a hatalom teljes önámításban leledzik. Ehhez Chomsky még hozzáfűzte, hogy az igazságra nem a hatalmon lévőeknek, hanem a gyengéknek van szükségük. A gyengék szemébe mondani az igazságot már valami egészen más. És a radikális értelmiség egy bizonyos hagyomány szerint pontosan ezzel próbálkozik.

Két fontos különbség választja el egymástól a tudóst és az értelmiségit. A tudós rendszerint egy viszonylag szűk területen dolgozik, míg az értelmiségi különféle területeken barangol. Ehhez kapcsolódik a másik fő különbség: az értelmiségi a tudósnál sokkal inkább törekszik arra, hogy egy egész

kultúrához szóljon. Sok tudóst egyáltalán nem érdekel a népszerűsítés.

Ez persze összefügg mindenféle hivatásbeli korlátozással, különösen az Egyesült Államokban, ahol muszáj véglegesített egyetemi állást szerezni. Az Oxbridge rendszer, amelyben az életem leéltem, lazább az amerikaiénál. Ráadásul én már megtehetem, hogy népszerűsítsek, nem kell többé könyveket írnom. Az istenért, épp eleget írtam már.

Viszont szerintem botrány – különösen a baloldalon – olyan diskurzusokban elmerülni, amelyek csak néhány magadfajta embert érintenek. A közíró (közértelmiségi) fontos feladata, hogy mintegy közvetítsen a tudományos világ és a szélesebb közönség között. Ez azt jelenti, hogy íróként kissé kaméleonná is kell válni. Szerintem közíróként én is kaméleon vagyok. Különböző helyzetekhez és hallgatósághoz kell alkalmazkodni, amire a tudósokat általában nem készítik fel.

JS: Pályája során hogyan változott a tudósok viszonya a nagyközönséghez?

TE: Szerintem a különbség Nagy-Britanniában a múlt és a jelen között az, hogy fiatal tanárként Cambridge-ben nekem nagyon jó dolgom volt. Kellemes, élvezetes állás volt. Ma viszont az Egyesült Királyságban a fiatal tudósok mintegy fele ott akarja hagyni az egyetemet, mert nem kér a menedzseri rendszerből. Engem az egyetemi adminisztráció békén hagyott Oxfordban, nem létezett még ez a menedzseri légkör. Nagyon csúnya és nagyon aggasztó ez a helyzet, mert az egyetemet a kapitalista gazdaság pusztá szolgáltató műhelyévé alakítja át.

Nagyon is el tudom képzelni azt az állapotot, amikor az irodalom tanulmányozása egészében eltűnik az egye-

² ■ Raymond Williams: *Culture and Society 1780–1950*. Chatto and Windus, London, 1958.

³ ■ Terry Eagleton: *Critical Revolutionaries*. Yale University Press, New Haven, 2022.

⁴ ■ Terry Eagleton: *The Meaning of Life: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2007.

⁵ ■ Rita Felski: *The Limits of Critique*. The University of Chicago Press, Chicago, 2015.

temekről, nemcsak nálunk, de másutt is Európában. Földrengéssel felérő változásnak voltunk a tanúi, amely valóban megváltoztatta a szellemi élet természetét. Az intellektuális kutatás fokozódó instrumentalizálása zajlik.

JS: Az élet értelméről szóló könyvének⁴ elején azt írta: „A filozófusoknak megvan az a dühítő szokásuk, hogy nem megválaszolják, hanem elemzik a kérdéseket.” Mi dühíti az irodalom-tudósokkal kapcsolatban?

TE: Színésznek készültem, majd mégis az egyetemen kötöttem ki. Így azután igyekszem az előadásaimat színiesztéssé tenni. Elrémit, sőt felmérget, aki odaül és felolvassa az előadását úgy, mintha menetközben fordítaná bolgárból. A retorikai készség ezen elcsúszásának függvénye az Egyesült Államokban, hogy képtelenek boldogulni a kinyomtatott szöveg nélkül. Az én szememben az előadás nem pusztán információadás, hanem társadalmi esemény.

Az is dühít, hogy az amerikai kollégák százoldalas jegyzeteket írnak. Én magam igyekszem a lehető legkevesebb jegyzettel megúszni, részben azért, mert elég lusta vagyok, de azért is, mert nem szívelem a nehézkes tudós apparátust. Szomorú, hogy a baloldali kritikusok vagy tudósok sem vonják kétségbe a tudományos apparátust, mint ahogy azon is bosszankodom – ahogy, felteszem, Ön is –, amikor a sok férfi szerző mind „köszönetét fejezi ki a feleségének, amiért gondoskodott kávéról és szendvicsekről.”

JS: Mindez tényleg borzasztó. Mit gondol, a színészként szerzett tapasztalatai segítettek abban, hogy a próza különböző stílusait művelje és otthonosan érezze magát bennük?

TE: De még mennyire! Hozzá tartozik a közönségről való tudat: tudod, hogy egy bizonyos közönségnek egy bizonyos módon írsz. Pályám kezdetén „YMI stílusban” – írtam, mint fiatal értelmiségi férfi (Young Male Intellectual): nagyon magasröptűen. Azután mindenféle okokból rátaláltam a saját hangomra. Sokáig tartott, de aztán már nem voltam annyira feszült, mertem kísérletezni és felismertem, mikor

vagyok elememben. Ehhez azonban le kellett vetkőznöm a tudós megszólalás stílusait, szokásait és formáit úgy, hogy ne hágjam át az egyetemi kereteket. Igen, ennek van köze a színjátszáshoz – rátalálni a megfelelő hangra, hangerőre és hangszínre, nehogy úgy beszéljek, mintha nem lenne ott senki. Fontos pillanat volt, amikor felfedeztem, hogyan élek a munkámban a humor eszközével.

JS: Az egyetemi struktúrák gyakran tűnnek megkerülhetetlennek, főleg, ha az ember még kezdő, és igyekszik észrevételezni magát.

TE: De mennyire! Amikor annyi idős voltam, mint Ön, én is gúzsba kötve éreztem magam. Ám vénségemre a stílus megszállottja lettem. Időt szánok rá, hogy kiirtsak mindent, ami felesleges – azért nem annyi időt, mint James Joyce, aki állítólag két hétig meredt a szövegére, hogy aztán kitegyen, majd mégis kihúzza egy pontosságvesszőt. Ott még nem tartok.

Régebben más volt, elsősorban rátaláltam a helyes megfogalmazásra. Mivel pedig neurotikus viszolygok a technológiától, ragaszkodtam az írógéphez, amikor már mindenki más áttért a számítógépre. Mind azt kérdezte tőlem, hogy akkor hogyan javítok. Én meg visszakérdeztem, hogy miféle „javításról” beszélnek. Amivel persze még jobban felbosszantottam őket. Élvezem, ha másokat bosszanthatok – hivatásbeli kötelességem.

JS: Rita Felski könyvéről⁵ szóló bírálatában ezt írta: „Az irodalomtudomány az Egyesült Államokban professzionálisabb, mint bárhol másutt, ami az egyik oka annak, hogy az amerikai kritikusok kialakítják a maguk specialista nyelvi fordulatait – kevesebb jóindulattal szólva, zsargonját. [...] Ebben a vonatkozásban talán fontos lehet, hogy a nagyon jól olvasható Felski Virginia Egyetemének professzora ugyan, de eredetileg Közép-Anglia szülőtte.” Meg tudná mondani pontosabban, milyen típusú szövegek miatt kárhoztatja az amerikai professzorokat?

TE: Ha jól látom, az USA-ban jelenleg az a gond, hogy olyan nyelvet ala-

kítsanak ki, amelyik sem nem zsargonnal terhes, sem nem népi, sem nem álpopulista. Olyan nyelvre van szükség, amely egyszerre elegáns és könnyed. A világos kifejezőmód nem szükségképpen lapos. Itt talán fontos lehet egy bizonyos amerikai puritán hagyomány hatása: kimondani, hogy valami milyen, aztán viszolyogni attól a nyelvtől, amelyen kimondtuk. Vagyis vagy túl egyszerű, vagy túl homályos ez a nyelv.

JS: Sosem értettem, egyesek miért gondolják, hogy a világosság egyet jelent azzal, hogy valakinek csak elemi, vagy egyszerű, vagy gyenge gondolatai vannak. Szerintem a legvilágosabb szerzők némelyike egyben a szellemileg legértelmesebb eszmék megfogalmazója. És az ő prózájukat olvasni igazi öröm.

TE: Így igaz. Jó példa Freud, aki nem az írásmódja, hanem a gondolatai miatt nehéz olvasmány. Nagy különbség, hogy a homály a jelölő vagy a jelölt szintjén jelentkezik-e. Vannak szövegek, amelyek szükségképp nehezek – a kifejezett gondolatok nehézsége miatt, ami nem szükségképp tükröződik a nyelvhasználatukban.

Egy másik példa Marx. Nagyon eleven a stílusa, ám a gondolatai gyakran nem könnyen érthetők. Önnek azonban igaza van, az emberek ellenszenvvel vagy gyanakvással fogadják a világos írásokat, mintha egyszerűek vagy értelmileg lebutítottak lennének. Ami egyáltalán nem indokolt.

JS: Kik a kedvenc kritikusi?

TE: Szerintem ebben az iparágban talán Fredric Jameson az intellektuálisan legigényesebb irodalomkritikus, bár abban az értelemben, amiben Edward Said az volt, nem mondható éppenséggel közírónak. Rengeteg dologgal foglalkozik, és politikailag sem váltott színt. Mert nincs lehangolódó látvány, mint azt megfigyelni, hogyan lesz a harcos ifjú radikálisból jámbor öreg konzervatív. Perry Anderson, a *New Left Review* szerkesztőjét is nagyra tartom.

Nem gondolom, hogy a kulturális elméletek óriásai jóval előttünk éltek,

de Foucault-hoz és Derridához fogható, nagyon nagy hatású szerzők nem akadtak az utánuk következő generációban. Igaz, ez részben a baloldali sikereivel függ össze, amelyek viszont szorosan követik az elmélet hullámzását. Az elmélet hatalmas fellendülést élt át az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején – az egyelőre utolsó baloldali szárnyalás idején. Ennek már 50 éve, a baloldal hátránya túlságosan régóta tart.

Vagyis az elmélet hanyatlása kapcsolódik a politikai baloldalnak az 1980-as évek közepén bekövetkezett hanyatlásához. Azóta a gondolkodók ama kimagasló nemzedékének befolyása gyengül, jórészt amiatt, hogy egy-egy mostani alap- és mesterképzéses generációnak nincs nagyon mire emlékeznie a politikai történelemsékből. Korábban feltételezhetően volt közös politikai múltjuk, és voltak közös tapasztalataik. Ez már nem működik, és nem igazán tudom, mi lesz helyette.

JS: Derrida és Foucault generációja a közéletre is hatott?

TE: Az ő nemzedéküket a nagypolitika érdekelte, míg a népszerű kultúra alig. Az utánuk következő posztmodernizmus óriási étvágygal esett neki a népszerű kultúrának, de ennek elméleti hozadéka eléggé zűrés.

JS: Önt sok kritika érte a pályafutása során, és az írásaiban elég keményen fogalmaz, ami elriaszthatja az embereket. Jó ez így?

TE: Igen, tudok elég kemény lenni, és velem is keményen bánnak. Ami rendben is van bizonyos határok között. A Duke Egyetemen tartottam egy meglehetősen kíméletlen előadást akkor, amikor Stanley Fish is ott tanított. A teremből kifelé menet karon fogott, és azt mondta: „Rendben, Terry. Foglyokat nem ejtünk.” Valamilyen értelemiben igaza is volt. Miért fogjuk vissza magunkat? Viszont az ellenfelek érvelését komolyan kell venni: elismerni, és ha lehet, elfogadni minden szempontjukat és érveiket, mert azután a negatív kritika inkább meggyőzi őket.

Wessely Anna fordítása

FEKETE-FEHÉR SZÁMVETÉS

EMLÉKEZETPOLITIKAI FORDULAT AZ AMERIKAI LIBERÁLIS BALOLDALON

2020 júniusában ledöntötték Jefferson Davisnek, a déli Konföderációs Államok elnökének két és fél méter magas, a Monument Avenue-t uraló bronzszobrát Richmondban, a konföderáció volt fővárosában. A tiltakozók a szobor arcát fekete festékkel kenték be, kötelet kötöttek a lábára, és a földre döntötték. A következő hetekben bronztársait szintén eltüntették, de ezeket már nem a népharag, hanem az állam hivatalból távolította el. 2020 tavaszán és nyarán több mint kétezer demonstráción tüntettek ország-szerte a társadalmi igazságosságért, százával döntötték le a rabszolgatartó déli államok konföderációs hőseinek szobrai. Mintegy 230 konföderációs emlékművet távolítottak el városi főterekről, közparkokból, városházákról, egyetemi kampuszokról, ezenkívül utcanéveket és iskolaneveket változtattak meg. A tiltakozók több városban népnépgyűléseken, gyakran zenei kísérettel, fűrésszel, kalapáccsal, festékkel estek neki százéves szobroknak, obeliszeknek. Máshol magányos aktivisták graffitizták tele a nekik nem tetsző emlékműveket. A további rongálások elkerülése végett, vagy önszántukból végül a városi hatóságok vették kézbe a dolgot, szakszerűen végeztették el a lebontást. Boise városában például az eljáráság a legnagyobb templom ólomüveg ablakán Robert E. Lee tábornokot lecseréltette az első fekete metodista nő püspökre.

A *New York Review of Books*-ban (2020. szeptember 9.) Kenan Malik a képrombolás modern kori társadalomtörténetébe ágyazva tárgyalja a George Floyd meggyilkolása után Amerikán végigsöprő szobordöntési hullámot. Amerikában 780 konföderációs szobor található, mint írja – mások kétezres számot is emlegetnek –, ezeknek több mint a fele három déli államban. A legtöbb emlékművet nem közvetlenül a polgárháború után,

hanem 1890 és 1950 között emelték, a Jim Crow szegregációs törvények bevezetése után. Nem a polgárháborúnak állítanak emléket, hanem a fekete jogfosztását állítják piedesztálra. A szobrok elleni szimbolikus agresszió azonban nem állt meg ezeknél az egyértelműen rasszista üzeneteket hordozó szobroknál. A Black Lives Matter mozgalom túlradó lendülete oda vezetett, hogy az amerikai államalapítás és polgárháború olyan ikonikus alakjai is áldozatul estek a szobordöntési láznak, mint Abraham Lincoln, Thomas Jefferson, George Washington – akik Amerika történelmének legnemesebb eszméit képviselték –, és számos helyen megrongálták vagy eltávolították Kolumbusz, Gandhi vagy Churchill szobrát is.

Idén januárjában New Yorkban lebontották Theodore Roosevelt bronzszobrát az Amerikai Természetudományi Múzeum előtti piedesztálról, ahol 1940 óta uralta a teret. A lovon ülő elnök, lábainál egyik oldalon egy indiánnal, másikon egy afrikai feketével, nem felel meg a reprezentáció mai elvárásainak. A szobor már az 1970-es évek óta aktivisták célpontja volt, az utóbbi években többször is piros festékkel mázolták be, mígnem a hatóságok úgy döntöttek, hogy egy hatalmas daruval elszállítják.

2021 novemberében New York városi tanácsa eltávolíttatta Thomas Jeffersonnak, a *Függetlenségi nyilatkozat* fő szerzőjének szobrát a városházáról, mivel a törvényhozók nehezményezték az alapító atya rabszolgatartó múltját.

Ugyancsak múlt ősszel a University of Wisconsin diáktanácsa egyhangúan megszavazta, hogy Abraham Lincoln szobrát távolítsák el a campusról, mivel előítéletei voltak a feketékkel és az őslakossággal szemben. Jóllehet Lincoln a polgárháborúban Északot győzelemre vezette, és törvényileg eltörölte a rabszolgaságot, a fekete diákok egyesületének elnöke a szobrot a „fehér felsőbbrendűség szimbólumának” nevezte.

Kenan Malik fent idézett cikkében elutasítja a fekete-fehér, jó–rossz dualitás jegyében való képregényszerű gondolkodást, amely nem veszi figyelembe a történelmi kontextust, és egy vélt vagy valós életrajzi foltot felnagyít

anélkül, hogy vele szemben mérlegre tenné azokat az eszméket és tetteket, amelyek történelmileg jelentőssé teszik ezeket a személyeket. A szobordöntési lázért felelőssé teszi a rassz szempontú radikális történelmi ártértékelést, amely a mai erkölcsi normákba ütköző kijelentéseik vagy cselekedeteik miatt mond ítéletet történelmi figurák felett. Talán nem a szobrok lerombolása a legjobb módja annak – zárja fejtegetéseit –, hogy kifejezésre juttassuk megváltozott viszonyunkat a múlthoz, inkább újakat kellene emelni, amelyek segítenek elfogadni a történelem komplexitását.

Az utóbbi évek rasszista megnyilvánulásai és szörnyű atrocitásai – Trayvon Martin és Michael Brown meggyilkolása, a charlestoni templomi mészárlás, a charlottesville-i szélsőjobbos menet, George Floyd megölése, a Capitolium ostroma – azonban akkora felháborodást keltettek nemcsak a feketékben, hanem a társadalom széles rétegeiben, amit nem könnyű józan megfontolásokkal kordában tartani. Az amerikai közvélemény is megváltozott: 2020-ra négy év alatt a fehér demokraták körében 64 százalékról 94 százalékra, a republikánus fehérek körében 20 százalékról 37 százalékra nőtt a Black Lives Matter mozgalommal rokonszenvezők aránya. (Pew Research Center, 2020. június 12.) Megnőtt az igény az igazságtételre, a rasszista múlttal való szembenézésre, megnőtt annak a radikális kritikának az ereje és jelentősége, amely a feketék diszkriminációja elleni tiltakozásul, Amerika történelmének rassz szempontú újraértékelésére irányul. A történelem ártértékelésére intézményes történelmi kutatóbizottságokat állítottak fel, hivatásos történészek rendszeresen jelennek meg a véleményrovatokban, a tévében és a közösségi oldalakon, olvasmánylistákat és tanmenetjavaslatokat terjesztenek elő.

Az új kritikai történelmi feldolgozásokban a rasszizmus gyanújába keverednek a felvilágosodás filozófusai és velük együtt alkotásaik a szabadságról és az egyenlőségről. Narratívájukban Amerika történelmében a szabadságtörekvések helyett az inherens rasszizmus lesz a meghatározó.

A széles körű és mélyreható ártértékelésnek egyik legerőteljesebb megnyilvánulása a *New York Times Magazine* két éve, a rabszolgaság intézményének 400. évfordulóján közzétett, *1619 Project*-nek nevezett, utóbbi kötetben is megjelent cikksorozata, amely később podcastokkal, dokumentumfilm-sorozattal, iskolai tanmenettel bővült. A cikksorozat új megvilágításba helyezi az amerikai történelmet, a rabszolgatartást állítva a középpontba. „Mi lenne, ha 1619-et – az első afrikai rabszolgák Virginiába érkezésének évét – tekintenénk a nemzet születési évének?” Mit jelentene ez Amerika történelmének ábrázolása szempontjából? – teszik fel a kérdést a szerkesztők. A cikksorozatot úgy hirdették meg, mint „a rabszolgaság örökségének amerikai újságban még soha nem látott, legambiciózusabb vizsgálatát”. Szembesítés a feketék ellen elkövetett bűnökkel, felhívás a jóvátételre. Közölnek egy fejezetet Isabel Wilkerson Pulitzer-díjas fekete újságíró nő bestsellerlista-vezető könyvéből (*Caste: The Origins of our Discontents* – Kaszt: Sérelmeink eredete), amely Amerika rasszizmusát a kasztrendszer aspektusából írja le, „tartós faji hierarchiáját” India kasztrendszeréhez és a náci Németországhoz hasonlítja.

Ez a fajta múltábrázolás lerombolja a nemzeti büszkeség eddigi történelmi narratíváját, és a feketékkel szemben elkövetett igazságtalanságok miatti bűntudatot állítja helyébe.

A történetírásban az ártértékelés természetesen eddig is folyamatosan zajlott. A rabszolgaságot és a feketék helyzetét sem ma kezdték el vizsgálni. Az amerikai történetírás figyelmét eddig sem kerülte el az az arcátlan-ság, hogy 1776-ban a tizenhárom gyarmat függetlenségének kikiáltásakor rabszolgatartók hirdették meg „minden ember” egyenlőségét.

A liberális történetírás hagyományos „belső” kritikája, ahogy David A. Bell, a *New York Review of Books* (2021. szeptember) recenziója írja, Amerikát saját meghirdetett normái alapján ítéli meg, megkülönböztetve csodálatra méltó alapító elveit és a gyakran szálnalmas történelmi teljesítményt, így teszi felelőssé az országot gyarlóságaiért. A most uralkodó,

az *1619 Project*-ben is megjelenő radikális kritikai irányzat jelentősen különbözik ettől: már az alapító elveket is javíthatatlanul romlottnak tartja, amelyeket már eleve a kizárás és az elnyomás népszerűsítésére hirdettek meg. „A kérdés az, hogy az amerikai történelem egy tökéletlen nemzet története, amelyik küzd, hogy beváltsa a nemes alapító eszmékben hozzá fűzött reményeket, vagy valami ennél sokkal sötétebb történet?” (Bell)

A két megközelítés különbségét az egyes történelmi figurák eltérő megítélése is mutatja. Radikális nézőpontból Abraham Lincoln őslakossággal szembeni viselkedése és az afrikai-amerikaiakról ejtett megjegyzései a kirekesztés és az elnyomás mély struktúráihoz való alapvető elkötelezettségét bizonyítják. Emiatt elítélendő, szobrai eltávolítandók, annak ellenére, hogy véget vetett a rabszolgaságnak, és állampolgári jogokat biztosított az afrikai-amerikaiaknak. A kérdés, mint mindig, az, hogy a fellelhető forrásokat hogyan hangsúlyozzuk, és hogyan interpretáljuk. A radikális kritikusok számára Lincoln az 1858-ban Douglass-szel folytatott vitájában tett rasszista kijelentése mélyen rejlő, a fehér szupremáciát valló meggyőződését tükrözi. Vita folyik arról, hogyan állítsuk fel a mérleget az ilyesfajta kijelentések, valamint Lincoln tartós rabszolgaság-ellenes nézetei és elnöksége alatti cselekedetei között, továbbá arról, hogy mi volt Lincoln felelőssége a dakoták kivégzésében. A *New York Review of Books*-ban (2021. április 29.) Sean Wilentz, a Princetoni Egyetem amerikai történelemprofesszora a forrásokra és az eddigi mérvadó feldolgozásokra támaszkodva tisztázza a tizenhatodik elnököt, aki rá is szorul a védelemre. Talán kisebbségben vannak azok, akik Abraham Lincolnt a fehér felsőbbrendűség hirdetőjének tartják, de mégis hatalmas a befolyásuk, ami néhány évvel ezelőtt elképzelhetetlen lett volna.

Az ártértékelési harcot aktivisták, újságírók és értelmiségiek indították, akik a történelmet újfajta társadalmi prioritássá tették. A történelem tan-székek, a történész kutatók a felfokozott érdeklődés hatására egyre nagyobb figyelmet szentelnek a rival-

dafénybe kerülő új kutatási területnek, rassz témájú tanulmányokkal bőségesen árasztva el a folyóiratokat és a könyvpiacot. Noha az amerikai történelmi amnézia közismert, a mai liberálisok sosem láttak szenvedéllyel vetik rá magukat a régmúlt emlékezetére.

Elég belelapozni az amerikai folyóiratokba, vagy átfutni az egyetemi kiadók könyvhirdetéseit, hogy érzékeljük a rassz szempontú emlékezetpolitikai fordulatot. Még a centrista gondolkodás bástyájának tekintett *The Atlantic* is jelentős teret ad a fekete elnyomásával foglalkozó írásoknak, az új historizmus olyan népszerű szerzőitől, mint Ta-Nehisi Coates vagy Ibram X. Kendi.

A *Harper's Magazine*-ban (2021. július) jelent meg a témáról Matthew Karp terjedelmes esszéje *History as End: 1619, 1776, and the Politics of the Past* (A történelem mint végcél: 1619, 1776 és az emlékezetpolitika) címmel, amelyben politikai használhatósága szempontjából elemzi a radikális kritika metaforáit. A Princeton Egyetem baloldali történészprofesszora helyteleníti az újfajta műltfeldolgozást, mert az feladva a haladásba vetett hitet, megelégszik egy szimbolikus emlékezetpolitikai igazságtétellel, ahelyett, hogy előmozdítaná a társadalmi igazságosságért folytatott harcot. Összeveti a történelem hagyományos jobb- és baloldali használatát, és elemzi a mindkét oldalon, de különösképpen a liberális térfélen bekövetkezett fordulatot. Minden modern politikai mozgalom megteremti a maga kapcsolatát a történelemmel. Az amerikai konzervatívok, akik tradicionálisan hazafias hűségük hangoztatására fordultak a történelemhez, Trump idején a régi pátoz helyett egyszerűen csak az inkohereencia és a kifejezett nihilizmus között ingadoztak. Annál nagyobb érdeklődéssel fordulnak a múlt felé a liberálisok. „Magunk mögött hagyva a »Történelem végét« (*End of History*) – utal Karp a közismert Fukuyama-könyvre –, valami olyasmireh érkezünk, amit úgy nevezhetnénk, hogy a »Történelem mint végcél« (*History as End*).” Míg a progresszív reformerek példaadónak tekintették a múlt szabadságküzdemeit, a mai baloldal nem politikailag használható

inspiráció vagy analógia után kutat a múltban, hanem végcélként tekint a történelmi bűnök feltárását, a történelmi igazságtételt. Úgy gondolja, hogy a mai egyenlőtlenségek és igazságtalanságok csak a történelmi szembenézés által orvosolhatók. Az ambiciózus reform- vagy redisztribúciós programok nem remélhetnek sikereket, ha az ország nem vállalja a felelősséget a több évszázados faji elnyomásért.

Karp írása első felében az amerikai jobboldal történelemszemléletében bekövetkezett változásokkal foglalkozik. A szobordöntések nemcsak a BLM mozgalom aktuális győzelmét jelentik, hanem a konföderáció szimbolikájához kötődő fehér felsőbbrendűség elutasítását még azokban a maradvány ideológiai szegmensekben is, ahol ezek a tanok több mint egy évszázadon át uralkodtak. A jobboldal is felhagyott a múlt kritikátlan dicsőítésével. Karp megemlíti, hogy tavaly Mississippi állam republikánus törvényhozóinak elsőprő többsége megszavazta a konföderációsok harci emblémájának eltávolítását az állami zászlóról. A republikánus képviselőcsoport közel fele – köztük a kisebbségi vezetők és jelentős déli képviselők – szavazott a demokrata törvényjavaslat mellett, amely a konföderációs szobrok eltávolítását irányozta elő az amerikai Capitoliumból. A konföderációs emlékművek elszánt védelmezőinek számító jobboldali lapok, köztük a *National Review* és a *Federalist*, olyan cikkeket jelentetnek meg, amelyek megkérdőjelezik vagy elutasítják ezeket a szimbólumokat. Alig húsz évvel ezelőtt George W. Bush előválasztási kampányán még a közönség éljenzése közepette lengtették a konföderációs zászlót. A mai jobboldal vezetői, a republikánus képviselőktől Tucker Carlstonig, az emlékművitát nem használják ki a konföderáció „tradicionális érényei-nek” megvédésére, pusztán a nemzet jelentős személyiségei, George Washington, Ulysses S. Grant vagy Theodore Roosevelt ellen irányuló támadásokat ítélik el. A Trump-adminisztráció végnapjaiban a progresszív történelmi narratíva visszaszorítására felállítottak egy bizottságot (1776 Commission), amely jelentésében

ugyan felsorakoztatott néhány álpatriótát ferdítést a rabszolgaságról és az államalapításról, de meg sem kísérelte, hogy fenntartsa a korábbi narratívát. A jelentés Frederick Douglass és Sojourner Truth fekete emberjogi aktivistákat méltatta, magasztalta a rekonstrukciós korszakot, és elítélte a Jim Crow-rendszert a polgárháború utáni déli államokban, amely „alig volt valamivel jobb, mint a rabszolgaság”. A Trump-adminisztráció alatt a Fehér Ház, ugyancsak a szobordöntéseket elutasítandó, utolsó lélegzetével meghirdetett egy tervet az Amerikai Hősök Nemzeti Kertje (*National Garden of American Heroes*) létrehozására. A végső névsorban 244 „amerikai hőssel” álltak elő, köztük számos olyan fekete kiválósággal, akikről eddig jóformán még csak említést sem tettek az iskolai történelemkönyvek. Egyetlen konföderalista sem szerepelt a listán. Noha az amerikai szélsőjobb körében él még a konföderációs nosztalgia, az utóbbi húsz évben tagadhatatlanul gyengült. A jobboldali véleményformálók nem próbálnak a baloldal radikális narratívájával szemben saját víziót kialakítani, megelégszenek a liberálisok heccelésével, változó minőségű troll-humorról. A viccesebbek közül való a jobboldali média guru, Ann Coulter kezdeményezése, a *Cancel Yale* (mert az egyetemet a rabszolgakereskedő Elihu Yale-ről nevezték el), vagy Louie Gohmert texasi képviselő indítványa, hogy tiltsanak ki a kongresszusból minden olyan „politikai szervezetet”, amely „valaha is támogatta a rabszolgaságot” (vagyis a Demokrata Pártot).

Még Dinesh D'Souza, az összeesküvés-elméleteket gyártó, népszerű trumpista politikai kommentátor és pszeudotörténész sem próbálja megvédeni vagy akár csak kontextualizálni a rabszolgaságot, sikerkönyveinek és filmjeinek központi érvelése egyszerűen az, hogy mindig is a demokraták voltak a rasszisták, mint a rabszolgaságot támogató John C. Calhoun és Jefferson Davis, a konföderáció demokrata vezetői, míg a republikánusok Lincolntól Trumpig az amerikai szabadság és polgári jogok odaadó védelmezői voltak.

A történelem harci szimbólumok tárháza, melyek a mai politikai har-

cok céljaira tetszés szerint igénybe vehetők. A republikánus képviselők a Capitolium ostromát követően többször is Lincolnra hivatkoztak Trump védelmében.

Ma nem a konzervatívok, hanem a liberálisok fordulnak hevesebb érdeklődéssel, nagyobb invencióval és elvárással a múlt felé. A hagyományos liberális történelemszemléletől azonban drámaian elfordultak.

Erről a fordulatról szól tulajdonképpen Karp esszéjének érdemi része.

„A nagy liberális történészek, Thomas Babington Macaulaytól James M. McPhersonig alapvető optimizmusukról nevezetese, ami az egymással harcban álló, váltakozó kimenetű, de végső soron haladáshoz vezető eseményekről számot adó, összetett elbeszéléseikben nyilvánul meg. Avatlanabb kezekben ez a liberális narratíva önelégültségbe fordulhat, vagy rosszabb esetben egy olyan amerikai történelem megkonstruálásához vezethet, amelyben minden brutalitás (gyarmatosítás, rabszolgaság, Jim Crow) valamiképpen csak megágyaz az eljövendő győzedelmes haladásnak (nemzeti lét, emancipáció, polgári jogok). Ez volt John F. Kennedytől kezdve a demokrata amerikai elnökök retorikai terrénuma, a boldog nemzetben a bevalótt történelmi bűnök fájdalommentesen oldódnak fel a patrióta diadalokban. »Nincs olyan baj Amerikával, amelyet ne tudna helyrehozni az, ami jó Amerikában« – hangsúlyozta Bill Clinton első beiktatási beszédében. Az Obama-adminisztráció alatt az uralkodó közterek Martin Luther King Jr. sorait idézték a »mindent átívelő morális univerzumból«, amelyben, akárcsak a Marvel-moziverzumban, időt rabló nehézségek árán ugyan, de az igazság végül mindig győzedelmeskedik.» (Karp)

A mai történelemkritika másfajta kozmológiában működik. A *New York Times 1619 Project*jében kevés említés esik arról a nagyszabású és sikeres harcról, amelyet a fekete amerikaiak vívtak nemcsak a maguk, de minden amerikai szabadságáért. Az írások jórészt átugorják a rabszolga-felszabadító mozgalmat, a polgárháborút és a polgárjogi mozgalmat. A fekete polgárjogi mozgalom jeles személyiségei gyakrabban jelen-

nek meg a jobboldali 1776 *Report*-ban, mint az 1619 *Projekt*-ben. Mindez szerkesztői világnézetet tükröz. A *Times* afrikai-amerikai oknyomozó újságírója, Nikole Hannah-Jones azt írja: a történelmi elnyomás mélyrehatóbb annál, semmint hogy a feketék megelégedhessenek a haladás felületes vigaszával. „A feketék 250 évig voltak rabszolgák, és csak ötven éve vagyunk jogilag »szabadok«.” Munkatársaival azt hangsúlyozza, hogy a feketék történelmét a nemzet történelmének középpontjába kell helyezni, mert csak így lehet véget vetni az amerikai morális teljesítmény önelégült fikciójának. Az 1619 *Project* cikkei a rabszolga-kereskedelem útvonalaitól a Katrina hurrikánig mind egy radikális alternatívát képviselnek: a haladás liberális, egy lépés hátra, két lépés előre narratívájával szembe helyezkedve az amerikai történelmet nem dialektikusan, hanem körben forgóan ábrázolják: a fehér brutalitás és a fekete kreativitás ritmikus rotációjaként. Ebben a négyszáz éves körforgásban csekély jele mutatkozik a felívelő morális igazságnak. „A történelem kereke forog, forog, de nem igazán mozog.” A *Harper's* cikk érvelése szerint az 1619 *Project* két alapvető rendezőelve: az eredet és a folyamatosság. Bármilyen is az írások témája – a tömeges bebörtönzés, a cukorfogyasztás, a jövedelemkülönbségek vagy a Wall Street hatalma – az érvelés lényege ugyanaz: rávilágít a mélyben rejlő folytonosságra a rabszolgaságtól és a Jim Crow-törvényektől a mai faji igazságtalanságokig.

Az 1619 *Project* mindeneke előtt az afrikai rabszolgák brit Észak-Amerikába való megérkezésének állítólagos dátumát helyezi vizsgálódásának középpontba: „Gyakran úgy hivatkoznak erre, mint az ország eredendő bűnére – írja Jake Silverstein, a *New York Times Magazine* főszerkesztője –, pedig több ez annál, ez maga az ország eredete.” Ebből származik majdnem minden, „ami Amerikát igazán jellemzi, a négyszáz éves gazdasági, politikai és kulturális élet”.

A történelem ebben a felfogásban nem események, harcok és átalakulások szaggatott krónikája, hanem az elűtetett mag kihajtása, az alapvető

premissza folyamánya. Az uralkodó képek bibliaiak és biológiaiak: a rabszolgaság mint Amerika eredendő bűne, a rasszizmus mint Amerika DNS-ének része. Az 1619 *Project*-ben Karp nem kevesebb, mint hét ilyen hasonlatot számlált össze.

„Ahogy a DNS a sejtfelződés instrukciós kódja, úgy a kaszt az Egyesült Államok gazdaságának, politikájának és társadalmi viszonyainak operációs rendszere már embrionális kora óta” – állítja a már idézett Isabel Wilkerson könyvének a *Times Magazine*-ban közölt részletében. Az 1619 *Project* szerzői szerint a rasszizmus a nemzet születésétől fogva kitörölhetetlen jelenvalóság az amerikai társadalomban. Hatalmas metaforikus távolság választja el a történelem romlott mivoltát, DNS-be ágyazott genetikai kódját hangsúlyozó mai diskurzust a régi liberális történelemszemlélet boldogító gyógymódjaitól és morális felívelésétől. Karp szerint ez a determinisztikus történelemszemlélet azt sugallja, hogy Amerika alapvetően és menthetetlenül rasszista. Úgy véli, helytelen egyenlőséget tenni a régi, törvényesített rasszizmus és a ma még fellelhető előítéletek közé, megfelelkezve a folyamatos szabadságküzdelem sikereiről.

A rassz szempontú történészek új csapata, narratív vakmerősége ellenére, intézményesen és ideológiailag egyaránt jól illeszkedik a mai liberális establishment politikájába. Ellentétben az újbalos radikálisok egy régebbi, marginális generációjával, az olyan sztárszerzők, mint Ta-Nehisi Coates, Nikole Hannah-Jones vagy Isabel Wilkerson, egyáltalán nem marginálisak, az amerikai kulturális elit magjában helyezkednek el, az ország legbefolyásosabb lapjaiba írnak, a legrangosabb díjakkal tüntetik ki őket, a legnagyobb hatalmú politikusok, például a szenátus többségi vezetője vagy az alelnök, lelkes fogadtatásban részesülnek.

Az utóbbi öt évben Nikole Hannah-Jones, az 1619 *project* szellemi vezetője, Bernie Sanders baloldali, osztályalapú politikájának leghangosabb kritikusává vált a Twitteren. Sok elkötelezett baloldali ezért is gazdasági vonatkozások elhanyagolása miatt bírálja a rassz-szemponatok eluralkodását.

A *New Yorker* (2022. január 31.) *The Marxist who antagonizes Liberals and the Left* (A marxista, aki szembeszegül a liberálisokkal és a baloldallal) című cikke ismerteti Adolf Reed, egy közismert fekete politikatudós véleményét, miszerint az új historizmus vagy mellőzi a gazdasági osztályok kérdését, vagy alárendeli azt a rasszizmus szempontjainak – ami egy reduktív és furcsán mozdulatlan múltverzióhoz vezet. Az új narratívát James Oakes, a rabszolgaságot kutató történész és a *NRB* rendszeres szerzője, „faji konszenzus szempontú történelemnek” (racial consensus history) nevezi. Harvey Neptune, a rassz, a gender és a globalizáció összefüggéseit vizsgáló, ugyancsak fekete történész professzor arra hívta fel a figyelmet, hogy a radikális kritika majd mindegyik szerzője hajlamos úgy beszélni, mintha a rassz természetétől fogva létező képződmény volna, nem pedig történelmi konstrukció.

Publikálása óta az *1619 Project*et szinte minden ideológiai irányból folyamatosan támadások érik. A jobboldal számára a kulturális háborúhoz alkalmas, könnyű célponttá vált: néhány republikánus képviselő még törvényjavaslatot is benyújtott a *Project* kitiltására az iskolákból – ami a szólásszabadság nyilvánvaló megsértése lett volna.

Érdemben a hagyományos liberális történelemszemléletet képviselő egyetemi tanárok érveltek is ellene. McPherson, Sean Wilentz, valamint az államalapítás és a polgárháború korának más jelentős kutatói számos fórumon vitatták a *Project* állításait. Cáfolták Hannah-Jones tézisé, miszerint „az egyik elsődleges ok, amiért a gyarmati lakosság úgy döntött, hogy kimondja függetlenségét, az volt, hogy meg akarták védeni a rabszolgaság intézményét”. Az angol birodalom és a gyarmati rabszolgaság neves kutatói részletekbe menően bizonyították, hogy ez a forradalom alapvető félreértelmezése. Az 1770-es években Nagy-Britanniában a rabszolgaságellenes érzület még marginális volt, Londonban mindenképpen sokkal gyengébb, mint a rebellis gyarmatokon, ahol addigra már hét gyarmati törvényhozó gyűlése próbált véget vetni az afrikaiak beho-

zatalának, és ahol az Első Kontinentális Kongresszus már 1774-ben megakarta tiltani a rabszolgakereskedelmet. A *Times* a kritikák hatására közölt ugyan egy halvány helyreigazításfélét, de a kérdéses szöveget nagyrészt változtatlanul hagyta. Egyes kritikusok szerint ezek a szerkesztői gesztusok a hibák beismerését jelentik, noha Silverstein, a *Magazine* főszerkesztője, nem győzte hangsúlyozni, hogy nem tettek valódi engedményeket. Sokatmondó az a megjegyzése, hogy azt az elgondolást, hogy 1619 Amerika valódi alapítása, metaforának szánták – „metaforának a nemzet születéséről, amelynek hatóereje a korrekcióktól nem csökkent”.

A *Harper's*-ben megjelent esszéjében Karp bizonyos szempontból igazat ad Silversteinnek, ő is úgy véli, hogy a vita nem pusztán szakértői vita 1770-ről, valódi téjéi mélyebben rejlenek. Sean Wilentz az *1619 Project*-ről adott bírálatának az *A Matter of Facts* (Tények kérdése) címet adta, jelezve, hogy kifogásait a tudományos korrekció keretei között szeretné tartani. Karp szerint a vita nem dönthető el kizárólag a tudományos szigor alapján. Egyetért Adam Serwer újságíróval, aki az *Atlantic*-ban kifejtette, hogy a kérdés nemcsak a tényekről, hanem a metafora politikai üzenetéről is szól: „Alapvető nézeteltérés van arról, hogy milyen pályát fut be az amerikai társadalom. Egy olyan országban, ahol az egészségügyi ellátás, a lakáviszonyok, a büntető-eljárás és a társadalmi élet minden egyéb dimenziójában a fejlett világon belül a leggroteszkebb egyenlőtlenségek uralkodnak, a Kennedy és Clinton által hirdetett optimista, liberális narratíva már nem inspiráló.” Biden időnként még hivatkozik Obama morális univerzumára, de az őt hatalomra segítő metaforák, amelyek politikai programját meghatározzák, nem a haladás vívmányairól, hanem a jóvátétel szükségességéről szólnak. „Helyre kell állítanunk Amerika lelkét.”

Matthew Karp is úgy véli, hogy az alapvető kérdés magában a narratívában rejlik. A régi liberális történelemszemléletnek kulcsszerepe volt a haladásba vetett hit megerősítésében, de vajon milyen politikai üzenete van a mai történelmi ártérteleknek a

maga genetikai, születési, esszencialista metaforáival? Hogyan viszonyul a folytonosságot hangsúlyozó történelemszemlélet a változásokat igénylő politikához? Szerinte sok szempontból a kíváncsi éppen ellentétes hatást ér el.

A „születés”, a „kezdetek” bővületén alapuló történelemszemléletnek, akár 1776-ot tekintve Amerika születési évének, a szabadságot ünnepeelve, akár 1619-et, a rabszolgaság miatt kárhóztatva Amerikát, bénító intellektuális problémával kell szembenéznie: nem tudja megmagyarázni a történelmi változásokat. Ez a műtszemlélet azzal a kockázattal jár, hogy a hangosabb vagy csendesebb hatalmi átrendeződésekre egyaránt süket, „történelem nélküli történelemmé” válik. Nem tud magyarázatot adni a 2020-as szobordöntésre Richmondban, ahol egy olyan militáns antirasszista koalíció tűnt fel, amelynek kulturális és intézményes ereje már önmagában jelzi az amerikai társadalom tagadhatatlan változásait. Talán segít megmagyarázni „azokat az erőket, amelyek Donald Trump megválasztásához vezettek”, ahogy a *New York Times* főszerkesztője összegezte az *1619 Project* küldetését, de nem tud számot adni azokról az erőkről, amelyek Trump bukásához vezettek – írja Karp.

Frederick Douglass, a XIX. századi fekete polgárjogi aktivista, akiről alig esik említés az *1619 Project*-ben, bárki másnál jobban látta a történelmi narratívák jelentőségét a politikai harcban: formálják észleleteinket a lábunk alatti talajról és az előttünk lévő szemhatárról. Douglass megkérdőjelezett minden olyan emlékezetpolitikai bölcsességet, amely alááshatja a jelen kilátásait a változásokra. Ez nem azt jelenti, hogy instrumentalizálni akarta volna a múltat, de tisztánlátó eltökéltséggel nem szentírásnak vagy DNS-nek tartotta, hanem harci terepnek tekintette a történelmet – zárja fejtegetéseit Matthew Karp a *Harper's Magazine*-ban.

Az emlékezetpolitikai kultúrharc az oktatásban is óhatatlanul megjelenik. Erről szól a *New Yorker* (2022. március 22.) cikke, amely a vitát *school war*-nak, iskolai háborúnak titulálja. Az 1920-as években az ember kialakulá-

sa körül folyt a harc a közoktatásban (evolúció vagy teremtés), ma a kritikai elméletre hivatkozó antirasszista történelemoktatás bevezetése áll a vita középpontjában. Ki határozhatja meg, hogy a nemzeti múlt melyik értelmezése kerüljön bele a tanmenetbe? A baloldal szeretné központilag érvényesíteni a rasszizmussal szembeesítő történelemoktatást, a jobboldal viszont a szülői szabadságra hivatkozva védelmezi a „patrióta oktatást”. 2020 óta 17 állam próbálta meg bevezetni az antirasszista történelemoktatást, míg 36 államban ezt korlátozni akarják. 2021-ben Maine államban törvényt hoztak az afrikai-amerikai tanulmányok integrálására az amerikai történelem tantárgy keretébe. A másik oldalon anti-antirasszista intézkedéseket hoztak. Tiltják a *Times 1619 Project* és az etnikai stúdiókat oktatását, a diverzitásra érzékenységet és a mumusnak kikiáltott *critical race theory* érvényesítését. Egy West-Virginiában bevezetett törvény tilalmaz minden „faji vagy szexuális sztereotipizálást” és a megosztó koncepciók oktatását, valamint a kritikai teória azon gondolatait, hogy „az Amerikai Egyesült Államok alapvetően rasszista és szexista”, vagy azt, hogy „egy személy faji vagy szexuális identitása alapján, tudatosan vagy öntudatlanul, eredendően rasszista, szexista vagy elnyomó”.

A *New York Review of Books* hasábjain (2021. szeptember) a fentebb már idézett David A. Bell princetoni történészprofesszor mutatja be Tyler Stovall: *White Freedom: The Racial History of an Idea* (Fehér szabadság: Egy eszme faji története) című könyvét. A 2021-ben elhunyt Tyler Stovall, a társadalmi igazságosság és a kisebbségi tudósok előmenetele iránt elkötelezett fekete történész a Berkeley Egyetem dékánja és 2017-ben az American Historical Association elnöke volt. A Princeton University Pressnél megjelent, szélesebb közönségnek szánt könyvében a fehérek és a feketék közötti viszonyokat tárgyalja a XVIII. századtól a késő XX. századig, hangsúlyozva, hogy milyen módon feleltette meg oly sok amerikai a szabadságot a „fehérséggel”, és tett azért, hogy ezt a megfeleltetést törvény is szentesítse.

Stovall a felvilágosodás filozófusainak és a kor mentalitásának rassz szempontú kritikai elemzése során arra a következtetésre jut, hogy a szabadság eszményének legjelentősebb dokumentumai, ellentétben a bennük hangoztatott nemes gondolatokkal, voltaképpen a fehér felsőbbrendűség kinyilvánításai. „Amikor szabadságról beszélnek, csak a fehérek szabadságára gondolnak.”

Ez az új társadalomkritika, a marxista teória nyomdokain járva, azt veti a nyugati liberális demokrácia szemére, hogy az elnyomás struktúráit a szabadság nyelvével álcázza. Utal Marx *A zsidókérdéshez* című 1844-es írására, amelyben kifejtette, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata nem más, mint a burzsoá társadalmi rend valódi természetének eltakarására szánt fátyol: „A szabadság emberi jogának gyakorlati hasznosítása a magántulajdon emberi joga.” Hasonlóképp állították másfél évszázaddal később feminista társadalomtudósok azt, hogy az állampolgárság modern, nyugati fogalma nem más, mint a nőket kirekesztő férfiuralom intézményesítése. Stovall a *Fehér szabadság* című könyvében azt írja: Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata nem más, mint a fehér felsőbbrendűség elkendőzése. „A szabadság lehet rasszista ideológia, történelmileg az volt.”

Stovall hangsúlyozza a kollektív pszichológia meghatározó jelentőségét ebben a történetben. Rövid bevezetője után egész fejezetet iktat be a kalózkodásról és a gyerekekről, akik egy minden hatalomtól teljesen független, vad szabadságélményt képviselnek, egy olyan eszményt, amelyről félnek a modern liberális társadalmak, és amelyet minden áron megpróbálnak elnyomni. Ezt a vad szabadságot a fajként megjelenített fekete „másikhoz” társítják, míg a szabadság mérsékelt, civilizált formáit a fehérekhez. A modern „domesztikált” szabadságfogalomnak, amely az egyén autonómiáját a közösség hatékony funkcionalitása érdekében korlátozza, meghatározó elemévé vált a rasszizmus. „A szabadság és a fehérség olyan hosszú időn keresztül kötődött szorosan egymáshoz, hogy a legtöbb fehér ember számára mind

a mai napig gyakorlatilag lehetetlen az egyiket a másik nélkül elképzelni. Ezt a kapcsolatot az sem tudta szétszakítani, hogy színes bőrű emberek és támogatóik hatalmas erőfeszítéseket tettek azért, hogy maguk is jogot formáljanak a szabadságra.”

Stovall könyvének alaptézise: „[A forradalmak] korában kialakuló legfontosabb gondolatok a szabadságról, félreérthetetlenül magukon viselik a fehérség és a rasszizmus bélyegét. A nagy gondolkodók rasszista nézetei csaknem teljes egészében aláássák munkásságuk felszabadító erejét.” Stovall elismeri ugyan, hogy az európai felvilágosodás legjelentősebb képviselői elleneztek a rabszolgaságot, de szemükre veti, hogy „a rabszolgasággal szembeni militáns szembenállásuk hangoztatása számukra csak politikai metafora volt, valójában igen csekély érdeklődést mutattak az Európa tengerentúli gyarmatainak élő rabszolgák sorsa iránt”. Ezt rasszizmusuknak tudja be, és terhelő idézeteket sorakoztat fel ellenük. Felidézi, hogy Kant valahol azt írta: „az afrikai négeknek természetből fogva nincsenek számottevő érzéseik.”

De Jean-Jacques Rousseau és Condorcet is megkapja a magáét. Rousseau azért, mert a *Társadalmi szerződés*ben csak elvontan ítélte el a rabszolgaságot, a rabszolgák szenvedése konkrétan nem foglalkoztatta. A szegény jó abolicionista Condorcet pedig azért, mert csak a fokozatos rabszolga-felszabadítás híve volt. Stovall úgy foglalja össze Condorcet gondolatait, hogy szerinte „a szabadság csak a fehéreknek jár”. Az amerikai alapító atyák sem járnak jobban, és természetesen Abraham Lincoln is a vádlottak padjára kerül. A New York-i Szabadságszobor szintúgy a szabadság és a fehérség összekapcsolásának bűnébe esett, hiszen Lady Liberty fehér.

A *NRB* recenziójának kell ellátnia a fehér felsőbbrendűséggel meggyanúsított felvilágosodás védőügyvédjének szerepét. Kesztyűs kézzel bánik ugyan a népszerű teóriát hirdető szerzővel. Elismeri, hogy „Stovall lenyűgöző mennyiségű bizonyítékkal szolgál a szabadság és a fehérség fogalmának összekapcsolódására”, viszont határozottan kiáll a felvilágosodás értékei

mellett. Elmagyarázza, miért fontos különbséget tenni a fehér embereknek a szabadsághoz való általános viszonyulása és az önmaga erejével ható szabadság formális fogalma között. „Az Emberi Jogok Nyilatkozatának deklarálása idején Franciaország karibi gyarmatainak valóban több százezer ember élt rabszolgasorban, akiknek nem állt módjukban élni ezekkel a jogokkal. Abban azonban, hogy ez a helyzet rövidesen megváltozott, hogy a karibi lázadást követően a francia kormány 1794-ben eltörölte a rabszolgaságot, az Emberi Jogok Nyilatkozatának – valamint Condorcet és a hozzá hasonló gondolkodók műveinek – nem csekély szerepe volt” – írja. Majd a Lincolnról szóló védőbeszédének végkövetkeztetéseként leszögezi: „A Függetlenségi Nyilatkozat számított.” „A szabadság mint fogalom mindig ellen tudott állni az önérdékű személyek és csoportok által rákén-

szerített értelmezéseknek” – zárja a könyv bemutatását. Fellélegezhetünk, győzött a józan ész, legalábbis a *NRB* hasábjain.

Ugyanakkor az amerikai liberális véleményformálók körében is egyre nagyobb a rassz szempontú kritikai történelmi ábrázolás befolyása, és odáig megy a fehér civilizáció leleplezésében, hogy a „fehérség” vádjával a szabadság alapidokumentumait a felvilágosodás műveivel egyetemben a szemétkosárba dobja.

Esetlegesen kiválasztva egy példát, mert ott nyílt ki az *NRB* legújabb száma (2022. február 24.), zárjuk e beszámolót Clint Smith *How the Word is Passed: A Reckoning with the History of Slavery Across America* (Az üzenet átadása: Számvetés az amerikai rabszolgaság történetével) című könyvével, amelynek erénye, mint olvasom, hogy érzékletesen és empatikusan ír a fekete rabszolgák szenvedéseiről.

Ő sem kíméli az alapító atyákat, akik „csak a saját szabadságukért küzdöttek, miközben csizmás lábukat több száz ember nyakán tartották”. Clint annak a virginiai ültetvénynek a történetével is foglalkozik, ahol Thomas Jefferson megírta leveleit a szabadság célkitűzéséről, miközben több mint 400 embert tartott rabszolgaságban. Egy közeli ültetvényen James Madison, az Amerikai Egyesült Államok negyedik elnöke, aki vezető szerepet játszott az amerikai alkotmány megszerkesztésében, szintén több száz rabszolgát tartott. Clint úgy véli, hogy ezek az ellentmondások beárnyékolják jeles alkotásaikat. Számára a *Függetlenségi Nyilatkozat*, amelynek szövege minden amerikai szabadságküzdelem hivatkozási alapja, „nem más, mint egy darab féligazságokkal és ellentmondásokkal teli pergamen”.

LAKNER JUDIT

E SZÁMUNK SZERZŐI

Erőss Gábor – szociológus, ELKH TK
Fodor Zoltán – agrármérnök, Baromfi Termék Tanács
Fülöp Dorottya – irodalomtörténész, doktorandusz, ELTE BTK
Gyáni Gábor – történész, ELKH BTK
Huszár Ágnes – nyelvész, ELTE Nyelvtudományi Doktoriskola

Kelemen János – filozófus, ELTE BTK
Körmendi Tamás – történész, ELTE BTK
Krémer Balázs – szociológus, Budapest
Lakner Judit – történész, Budapest
Lengyel György – szociológus, Budapest
Szabó Judit Erzsébet – közgazdász, fotográfus, Budapest

Szabó Lajos – múzeumigazgató, Magyar Olimpiai és Sportmúzeum
Szalai Júlia – szociológus, Budapest
Szentes Ágota – politológus, doktorandusz ELTE ÁJK
Szörényi László – irodalomtörténész, ELKH BTK
Zuh Deodath – filozófus, ELKH BTK